

Р. О. ЮРА

1100 РОКІВ ВЕЛИКОЇ МОРАВІЇ

Восени 1963 р. мені пощастило взяти участь в міжнародній конференції, присвяченій 1100-ій річниці приходу візантійської місії у Велику Моравію і початку слов'янської письменності, яка відбулася в чехословацьких містах Брно і Нітрі 1—4 жовтня. В роботі конференції взяло участь близько 100 істориків, археологів, філологів, юристів з багатьох країн Європи і Сполучених Штатів Америки. Радянська делегація була представлена директором Інституту археології АН СРСР академіком Б. О. Рибаквим, завідуючим відділом слов'янської археології Ленінградського відділення цього ж Інституту доктором історичних наук М. К. Каргером і автором цих рядків.

Як відомо, в 1963 р. минуло 1100 років з часу приходу у Великоморавську державу (в 863 р.) візантійських місіонерів вчених братів Кирила і Мефодія, які принесли західним слов'янам християнство і письменність. Це була культурна річниця міжнародного значення, до якої була звернена увага істориків, археологів і мовознавців всього світу. Присвячені їй конференції і конгреси відбулися не тільки в Чехословаччині, а й в Болгарії, Австрії, Федеративній Республіці Німеччини. В Чехословаччині видано велику кількість монографій, збірників, науково-популярних праць і нарисів з окремих питань цієї теми. В той час як на Заході торжества, присвячені ювілейній річниці, організувались переважно на місіонерський бік питання, чехословацька програма оцінювала місію Кирила і Мефодія лише як частину загального історичного розвитку Великоморавської держави.

Відомо, що Великоморавська держава виникла на початку другої чверті IX ст., об'єднавши спочатку землі, розташовані в басейні річки Морави. З самого моменту свого виникнення молода держава почала відчувати тиснення з боку німецьких феодалів, які побачили в ній серйозну перешкоду на шляхах своєї південної і східної завойовницької політики. В ході довготривалої боротьби з німецькими агресорами, діставши ряд перемог і подолавши наслідки окремих важких поразок, Велика Моравія досягла великої могутності. Історія Великої Моравії закінчилась в першому десятилітті X ст. після її розгрому кочівниками-угорцями (906 р.).

Джерела майже нічого не повідомляють про події внутрішнього життя Великої Моравії. Деякий виняток становлять відомості про діяльність місії Кирила і Мефодія та про жорстоку боротьбу між візантійською і німецькою церквами за вплив на територію Моравії. Прагнення моравських князів відстояти свою незалежність досягло апогея в другій половині IX ст.; воно виявилось в зусиллях одержати самостійність і в церковних питаннях. Тому великоморавський князь Ростислав домовився з візантійським імператором Михайлом III про по-

силку в Моравію спеціальної місії. Керівники цієї місії Кирил і Мефодій чудово володіли слов'янською мовою (так званим солунським діалектом), що не відрізнялась скільки-небудь істотно від діалектів, на яких говорили слов'яни Великоморавської держави. Вони склали спеціальний алфавіт, який став початком слов'янської письменності і розвитку слов'янської освіченості взагалі. Старослов'янська мова стала однією з найраніших писемних європейських мов.

Великоморавська держава була виключена з сфери впливу західного церковного управління і на чолі заново створеної єпархії було поставлено Мефодія в сані архієпископа. Навіть папа римський визнав для цієї області старослов'янську мову як мову літургічну, що в практиці папства було винятковим фактом.

Замисел князя Ростислава, значення якого корениться, в першу чергу, в сфері зовнішньої політики, удався повністю. Князь забезпечив з воєнної точки зору свої володіння від ворожого натиску з боку Східнофранкського королівства та досяг незалежності і в культурно-релігійній галузі.

До недавнього часу історики більше всього підкреслювали в місії Кирила і Мефодія їх роль врівчителів, які хрестили слов'ян Великоморавської держави. Тепер є незаперечні докази того, що ще до прибуття місіонерів Велика Моравія була вже християнізована. Тому значення місії Кирила і Мефодія слід шукати в іншій області, хоча і церковний бік питання не позбавлений великого значення для Великоморавської держави: адже він був дуже тісно зв'язаний з розвитком феодалізму — прогресивної суспільної формації того часу.

Що ж до соціально-економічного і політичного устрою Великоморавської держави, то про нього в писемних джерелах немає ніяких відомостей. Згадки про багатих і бідних, вільних і рабів, які є в «Житті Мефодія», звичайно, не можуть розглядатися як серйозні історичні відомості про соціальну структуру великоморавського суспільства. Історики могли оперувати лише загальними міркуваннями і деякими досить ненадійними побічними даними.

В дискусіях про соціально-економічний устрій Великої Моравії зіткнулися, в основному, дві точки зору. На думку однієї групи істориків, Велика Моравія була дофеодальним утворенням — внутрішньо нетривким союзом племен, який виник в процесі боротьби з німецькою агресією. Виникнення феодального устрою на території Чехословаччини, на їх думку, відбулося на рубежі IX—X ст., коли утворюється древньочеська держава Пржеміслів, тобто приблизно в ті часи, коли виникла Древньопольська держава і Київська держава на Русі.

Прихильники іншої точки зору вважали, що феодалізм у моравських, словацьких і паннонських слов'ян з'явився ще до початку IX ст., і розглядали Велику Моравію як феодальну державу. Не заперечуючи того, що боротьба з німецькою агресією сприяла процесу політичного об'єднання західних слов'ян, вони, разом з тим, не погоджувались з тезою про внутрішню слабкість Моравської держави, вказуючи на її зрілу європейську політику, на велику роль християнства в її внутрішньому житті тощо. Серед прихильників цієї точки зору слід назвати чехословацьких вчених Й. Поуліка і Я. Декана, які зробили доповіді на конференції.

Перед чехословацькими істориками постала актуальна проблема — дістати нові фактичні дані про Великоморавську державу, якими могли бути лише археологічні матеріали. На території Чехословаччини в останні п'ятнадцять років були проведені широкі археологічні дослідження пам'яток матеріальної культури великоморавського часу. Результатам цих досліджень присвячена велика література. Свої останні відкриття в цій галузі чехословацькі археологи продемонстрували на ювілейній конференції.

Йозеф Поулік в своїй доповіді «Археологічні дослідження і Велика Моравія» підсумував результати багаторічних археологічних розкопок на території, яку колись займала Великоморавська держава. Ян Декан свою доповідь присвятив питанню стиків чехословацьких земель з пізньоантичними і візантійськими областями в передкириломефодієвський час. Доповідь Антона Точіка була присвячена передвеликоморавським аналогіям в Словаччині. Рудольф Турек прочитав доповідь про великоморавські пам'ятки Богемії. Решта доповідей, прочитаних на конференції, торкалась різних аспектів основної теми конференції — «Великоморавська держава». Слід відзначити такі змістовні доповіді, як доповідь Франтішека Грауса «Великоморавська імперія, її становище в Європі тієї епохи та її внутрішня структура», Антоніна Достала «Мовна проблема за часів Кирила і Мефодія» та Карела Горалека «Кирило-мефодієвська література та її соціальна роль», що викликали жваву дискусію. Від імені делегації радянських археологів на конференції виступив тепло зустрінутий присутніми академік Б. О. Рибаків, який у своєму вітальному виступі підкреслив велику увагу, яку приділяє марксистська історіографія питанням соціально-економічного устрою та історичній долі Великої Моравії. Б. О. Рибаків відзначив той цінний вклад, який внесли в історичну науку чехословацькі археологи своїми дослідженнями матеріальної культури великоморавського часу.

Учасники конференції оглянули в місті Брно чудову ювілейну виставку «Велика Моравія», яку з великою любов'ю і смаком підготували чехословацькі археологи, а також мали можливість ознайомитись з рядом археологічних пам'яток часів Великоморавської держави, з тим, як вони досліджуються і охороняються.

Заслугою чехословацьких археологів є відкриття залишків великоморавських міст, про які в писемних джерелах не збереглося ніяких відомостей, за винятком згадки про князівську резиденцію Велеград. З'ясувалося, що в IX ст. на річці Мораві та її притоках існувало кілька великих міст, дослідження яких дало дуже багатий матеріал для характеристики не тільки економіки і побуту, а й соціально-політичного устрою Великоморавської держави.

Три з цих міст були показані учасникам конференції: в Старому Месті, Мікульчиці і Поганську.

На місці сучасного Старого Места, біля міста Угорське Градіште, ще в кінці 40-х років чехословацьким археологом В. Грубим були розпочаті розкопки залишків великого міста. Там були відкриті руїни фундаментів двох кам'яних церков IX ст., біля яких розташовувались цвинтарі. Серед похованих виразно виділялася група знатних осіб, в могилах яких були знайдені мечі, шпори, прикраси з золота і срібла тощо. Більшість таких поховань розташована всередині церков або біля їх стін, що ще більше підкреслює особливе соціальне становище цієї групи осіб. Такі поховання археологи називають «дружинними», тобто похованнями членів князівської дружини. Подібні поховання добре відомі і в Радянському Союзі по Київському, Чернігівському, Шестовицькому та іншим могильникам X ст. Пізніше В. Грубий розкопав ділянку міської території з залишками жителів і ремісничих майстерень, розташованих вздовж вулиць. Особливий інтерес становлять знайдені тут плавильні печі, в яких переплавлявся вже готовий метал — мідь, олово, свинець. З цього сплаву були виготовлені різноманітні прикраси, знайдені в могилах. Знахідка печей — безсумнівний доказ місцевого виробництва високохудожніх металевих прикрас, що виключає їх візантійське або східне походження.

Величезна площа міста (близько 250 га), залишки кам'яних церков, поховання знаті — все це дозволило В. Грубому висловити припущення, що саме тут знаходився Велеград — головне місто Великомо-

равської держави. До річч, за кілька кілометрів від Старого Места розташоване невелике селище, яке має назву Велеград.

В 1954 р. розпочались розкопки на другому великоморавському городищі, яке знаходиться біля села Мікульчице, недалеко від міста Годоніна. Мікульчицьке городище складається з двох нерівних частин: дитинця і посада. Площа дитинця становить 6 га, а посада — близько 100 га. Дитинець укріплений валом з дерев'яними і частково кам'яними стінами. Це було на ті часи досить велике місто. В IX ст. в Середній Європі таких значних міст було дуже мало.

Розкопками, які проводив на городищі Й. Поулік, були відкриті залишки десяти церков і князівського палацу. Другого такого комплексу ранньороманської архітектури в Середній Європі ми поки що не знаємо. В похованнях, розташованих біля церков і в самих церквах, зустрінуті зброя і різноманітні прикраси з золота і срібла. Не викликає сумніву, що вони належали якимсь дуже видатним представникам знаті. На посаді розкопано велику ділянку міської забудови, що включає залишки кількох десятків дерев'яних будинків зрубною конструкції, які утворюють вулицю. Ці будинки належали в основному ремісникам. Тут знайдені сліди різних ремесел: ковальського, ювелірного, гончарського тощо.

Дослідження Мікульчицького городища продовжуватимуться ще протягом багатьох років. Але вже тепер, на основі здобутих археологічних матеріалів, можна сказати, що це городище є залишками великого феодального міста. Й. Поулік не без підстав вважає, що це місто було великоморавською столицею, резиденцією князя і, можливо, саме воно носило ім'я Велеград.

Слід зауважити, що Мікульчицьке городище є першокласною археологічною пам'яткою ще і тому, що крім основного (великоморавського) шару там є і більш ранній культурний шар, що датується VII—VIII ст.

Біля міста Бржецлава знаходиться ще одне великоморавське городище, яке зветься «Погансько», тобто «Язичеське». Воно почало досліджуватись у 1959 р. Площа городища, оточеного ровом і валом, дорівнює 25 га. На думку археолога Ф. Калоусека, це величезне городище було лише дитинцем, навколо якого розташовувалось кілька великих посадів, які разом з ним становили міську територію розміром близько 100 га. Можливо, що за посади Ф. Калоусек помилково вважає сільські поселення, які примикали до городища. Але і в цьому випадку Поганське городище слід розглядати як залишки досить значного для свого часу міста.

На Поганському городищі знайдено залишки великої феодальної садиби, можливо князівської, з кам'яною церквою IX ст. і дерев'яними будівлями, в яких простежені сліди ремісничого виробництва. Поганське городище в результаті систематичних розкопок може дати нові цінні дані для висвітлення економічної і політичної обстановки в період Великоморавської держави.

Архітектурні пам'ятки на описаних вище городищах після їх дослідження були законсервовані і стали доступні для огляду, а над самими цінними з наукової точки зору спорудами були побудовані спеціальні павільйони, які запобігають їх руйнуванню. В цих павільйонах влаштовані виставки археологічного матеріалу, який було знайдено під час розкопок городищ, а також експонуються креслення і фотографії археологічних об'єктів. В Старому Месті і Поганську на території городищ функціонують археологічні музеї, які дають уяву про історичний розвиток цих великоморавських міст.

Під час перебування в Нітрі учасникам конференції трапилася нагода відвідати розкопки залишків двох кам'яних церков великоморавського часу, які були нещодавно знайдені словацькими археологами в

найдавнішій частині міста, на високій горі, що домінує над містом. Нітра — володіння князя Прибіни (супротивник князя Мойомира) — в 833 р. ввійшла до складу Великої Моравії. Вона була не тільки князівським замком, а й значним міським центром, про що свідчать залишки споруд і поховання IX ст., які були знайдені в різних місцях сучасної Нітри. На жаль, широкі систематичні розкопки тут практично неможливі.

Мені довелося виступити по чехословацькому радіо. В своєму виступі я поділився з радіослухачами враженнями від конференції і розповів їм про досягнення радянських археологів. Говорив я українською мовою, бо ця передача призначалася для численного українського населення, яке живе на території Чехословаччини.

Хочеться відзначити чудову організацію роботи конференції і всіляке сприяння з боку чехословацьких археологів в справі ознайомлення її учасників з пам'ятками старовини і роботою музеїв. Мені особисто було дуже цікаво обізнатися з структурою і науковою тематикою провідного археологічного закладу Чехословаччини — Інституту археології Чехословацької академії наук в Празі. Особливо мене цікавили останні досягнення чехословацьких археологів в галузі вивчення слов'янських пам'яток. З свого боку я інформував чехословацьких колег про роботу українських археологів з слов'янської проблематики. Користь від таких живих, безпосередніх наукових контактів між вченими різних країн загальновідома.

Р. А. ЮРА

1100 ЛЕТ ВЕЛИКОЙ МОРАВИИ

Резюме

В 1963 г. исполнилось 1100 лет со времени прихода в Великоморавскую державу византийских миссионеров Кирилла и Мефодия, принесших западным славянам христианство и письменность. Это была культурная годовщина международного значения, к которой было обращено внимание археологов, историков и языковедов всего мира.

С 1-го по 4-е октября 1963 г. в чехословацких городах Брно и Нитре проходила Международная конференция, посвященная этой юбилейной годовщине. В работе конференции приняли участие около ста ученых со многих стран Европы и США. Советская делегация была представлена академиком Б. А. Рыбаковым, профессором М. К. Каргером и автором — научным сотрудником Института археологии АН УССР.

Доклады, зачитанные на конференции, касались различных сторон основной темы — «Великоморавская держава». Всего было сделано около 40 докладов.

На территории Чехословакии в течение последних 15 лет были проведены большие исследования остатков культуры великоморавского времени. Заслугой чехословацких археологов является открытие руин великоморавских городов, о которых в исторических источниках не имеется никаких сведений. Широкие исследования остатков этих городов дали богатейший материал для характеристики не только экономики и быта, но и социально-политического строя Великоморавской державы. Три из этих городов были показаны участникам конференции — в Старом Месте, Микульчице и Поганско.

Архитектурные памятники на указанных городищах после их исследования были законсервированы, а над самыми выдающимися из них были воздвигнуты павильоны — музеи.